

Het einde van de ontwikkelingshulp

De Academische Boekengids 29, oktober 2001, p. 4-6.

Na vijftig jaar en een biljoen dollar nadert de ontwikkelingshulp haar einde. We denken nu het ei van Columbus te hebben gevonden: goed bestuur. Alleen wie zichzelf helpt, kan van externe assistentie profiteren. Helaas zullen onze opgeklopte emoties - over inkomensverdeling, emancipatie, globalisering en goed bestuur - effectieve hulp nog wel even verhinderen. Het echte einde is dus pas over zo'n twintig jaar te verwachten, al worden arme landen gelukkig steeds meer gedwongen zelf orde op zaken te stellen. Wanneer dat lukt kunnen we eindelijk blanco cheques gaan geven.

Slechts weinigen konden anno 1949 vermoeden dat de toen ontstane ontwikkelingshulp na vijftig jaar nog zou bestaan. De bedoeling was om een tijdelijke impuls te geven, vergelijkbaar met de Amerikaanse Marshall-hulp aan West-Europa, en een dam tegen het oprukkende communisme op te werpen - China was net een Volksrepubliek geworden. Door ons in arme landen gefinancierde overheidsuitgaven moesten snel worden opgevolgd door particuliere investeringen die de economische groei verder zouden onderhouden. Maar helaas... arme landen lieten zich niet zomaar ontwikkelen.

Toch kun je achteraf zeggen dat de grootste successen in die eerste jaren werden behaald in de Oost-Aziatische 'tijgers' rondom China - Zuid-Korea, Taiwan, Hongkong en Singapore. Mede dankzij de hulp werd daar een ontwikkeling naar Japans model versneld doorgevoerd. Behalve dat het hier om nogal kunstmatige landen ging, moeilijk elders herhaalbaar, zou men pas veel later hieruit de les trekken dat blijkbaar voor ontwikkeling een sterke staat nodig is, een die de markt bevordert en niet frustreert, alsmede veel 'sociale' investeringen. Het nut van landhervorming werd gemakshalve vergeten. Elders bleek dit alles veel moeilijker en waren elites niet in staat of bereid in hun land de voor een snelle *take-off* benodigde voorwaarden te creëren. Vooral in het net gedekoloniseerde Afrika lukte dat niet, en gingen zwakke overheden zelf maar proberen te doen wat eigenlijk voor het bedrijfsleven bestemd was.

Inmiddels is het beeld van de Derde Wereld totaal veranderd en is het ene na het andere Aziatische land erin geslaagd het voorbeeld van de tijgers enigszins te volgen. Zelfs het ooit hopeloos geachte Bangladesh - in zijn eentje goed voor een kwart van de economische omvang van alle 49 'armste' landen - wordt langzaam opgenomen in de vaart der volkeren. In de jaren negentig nam het inkomen per hoofd van de bevolking er jaarlijks toe met ruim 2%, en daalde de armoede.¹ Hoewel de recente Aziatische crisis de kwetsbaarheid van veel landen aantoonde, vooral van Indonesië, wisten de meeste zich redelijk snel van de grote klap te herstellen. Het grote India blijft groeien en het nog omvangrijkere China - met zijn 1,25 miljard mensen - is inmiddels al de magische inkomensgrens van \$ 1000 per hoofd gepasseerd, zodat het formeel geen arm land meer is. Natuurlijk zijn er nog veel armen in beide landen, want van de 1,2 miljard mensen beneden de gangbare armoedegrens van een inkomen van een dollar per dag woont tweederde in Azië en de Pacific, met name in India en China.² Maar dat aantal daalt, vooral in China, en zolang de economische motor niet hapert, verandert daar het armoedevraagstuk, evenals in Latijns-Amerika, geleidelijk in een intern verdelingsprobleem waar men onze hulp niet langer bij nodig heeft.

Snel slinkende koek

In Afrika is hier nog lang geen zicht op, met uitzondering van het noorden en dankbaar tegen Zuid-Afrika aanleunende landen als Botswana, Lesotho en Mauritius. Behalve door interne conflicten in zo'n twintig landen wordt dit continent nog steeds geteisterd door falende overheden die geen enkele tegenvaller of externe schok adequaat kunnen opvangen. Zo blijft de helft van de Afrikaanse bevolking - driehonderd miljoen mensen - voorlopig nog straatarm, waarvan een kwart chronisch.³ Van de 21 armste landen die zich anno 2000 nog steeds niet hebben hersteld van de verloren jaren tachtig, waar het gemiddelde inkomen officieel dus nog steeds daalt, liggen er achttien in Afrika - de overige drie zijn Haïti, Afghanistan en Vanuatu.⁴ Deze landen hebben vaak te kampen met grote interne conflicten.

Je zou zo zeggen dat vijftig jaar ontwikkelingshulp Afrika weinig goed heeft gedaan. Economische groei heeft het in elk geval nauwelijks bevorderd, iets waar het bekende Cassen-rapport in de jaren tachtig ook al achterkwam.⁵ In Azië lukte dat wel, denk onder meer aan de Groene revolutie - verbeterde rijst-variëteiten, irrigatie, kunstmest - maar niet in Afrika. Sinds kort weten we waar dit aan lag: gebrek aan *good governance*. Want als je in economisch management de goeden van de slechten scheidt, dan is er ineens wel een verband tussen groei en hulp. Het bekende Dollar-rapport van 1998 stelde dit vrij overtuigend vast, en meende in zijn statistische ijver zelfs een half procent extra groei aan elke procent extra hulp te kunnen ontlenen. Bij slecht bestuur was hiervan echter geen sprake, een algemene conclusie die onlangs nog eens dunnetjes is overgedaan voor Afrika.⁶

Hiermee lijkt voorlopig het laatste woord gezegd in het maar eeuwig uitdijende boek der hulpwijsheden. Alle hulpgevendende landen hebben inmiddels hun programma's hieraan aangepast, ook Nederland. Hulp wordt nu iets meer geconcentreerd op landen met een niet al te beroerd bestuur, daar waar je gulden dus een daalder waard is, en binnen die landen op bepaalde sectoren, in

samspraak met andere donoren en vooral de ontvangende overheid. Want die laatste moet, als *owner* van de hulp, toch het voortouw nemen - iets waar het in het verleden maar al te vaak aan ontbrak, zodat elke donor zijn hobby's en lobby's kon uitleven.

Concentratie en toespitsing van hulp komt goed van pas in een tijd van snel slinkende koek. In de jaren negentig is de totale hulp in reële termen met ruim een kwart gedaald, wat natuurlijk niet toevallig is na de val van 'de Muur'. Communisten hoeven we niet meer via de hulp te bestrijden, die eten zichzelf op. Vandaar dat de rijke landen nog maar gemiddeld 0,2% van hun nationaal inkomen aan hulp geven, en alleen het brave Nederland en Scandinavië de ooit gemaakte afspraak van 0,7% nog steeds honoreren. In totaal gaat het om ruim vijftig miljard dollar. Het eigen belang lijkt daarbij minder te worden, en de blik is eens te meer op armoedebestrijding gericht - weliswaar beperkt tot die landen waar de overheden daar zelf ook iets aan doen, want bescheidener over het hulp-effect zijn we inmiddels wel geworden. De lang uit het zicht verdwenen particuliere sector - waar het ooit allemaal om begonnen was - krijgt nu ook meer aandacht. Die moet dankzij goed bestuur nu eindelijk zijn groeikansen krijgen.

Is alles dus koek en ei en rollen we snel de laatste armoede-barricaden op? Ik heb reden om daaraan te twifelen, al zijn we nu duidelijk de laatste fase van de 'echte' ontwikkelingshulp ingetreden. Met het afbouwen van typische ontwikkelingsprojecten en het steeds minder uitzenden van mensen voor technische assistentie, zou weinig nog het overmaken van blanco cheques, inclusief schuldverlichting, aan zogeheten goede regimes in de weg moeten staan.

Verspilde miljarden

De conclusies van het Dollar-rapport - 'eigen schuld, dikke bult' - waren wel iets te gemakkelijk. Het pleitte de donoren te veel vrij van eigen falen en dwong deze dus te weinig tot zelfreflectie en -correctie. Want hoe is het mogelijk dat het toch voor de hand liggende belang van goed bestuur pas na vijftig jaar krachtig op tafel kwam, nadat miljarden zijn verspild aan falende overheden? Op het verbeteren van overheidsbestuur hadden we ons toch juist al die tijd gericht? Onze belastingbetalers werd toch steeds voorgehouden, vooral na de zoveelste kritische evaluatie, dat 'nu' alles veel beter ging? En nu moeten we ineens achteraf horen dat goed beleid eigenlijk niet te koop is, met onze hulp?

Toegegeven, hulp heeft ook in Afrika wel enig resultaat opgeleverd. Dalende kindersterfte en meer onderwijs waren er zonder hulp ongetwijfeld veel trager gekomen. En de crisis in de jaren tachtig had zonder onze hulp zeker ernstiger gevolgen gehad. Hier en daar waren er ook uitstekende projecten, zelfs in landen met een hopeloos overheidsbeleid. Maar misschien zou het wegvallen van al dat gemakkelijke geld eerder tot sanering van het bestuur hebben gedwongen, en minder tot corruptie hebben uitgenodigd? Misschien zou het niet steunen van enkele departementen, de andere op het idee hebben gebracht dat ze nog best konden functioneren zonder hulp-zoetjes - auto's, computers, studiereizen, etc.? Lokten hulporganisaties ook niet steeds de beste ambtenaren en academici weg? Was buitenlandse steun niet altijd zo grillig en weinig gecoördineerd, dat het zelf ook tot externe schokken en macro-economische instabiliteit bijdroeg?

Verspreidden wij niet de *Dutch disease*, het kunstmatig opwaarderen van de koers van de lokale munt door de invoer, via hulp, van veel buitenlandse valuta? Hadden wij in de jaren tachtig ook niet een bijdrage geleverd aan de schulden crisis van arme landen, doordat we veel te gretig onze (olie)dollars wegzetten, en bij onze investeringen veel te weinig op onderhoudsstructuren letten of op andere risico's en onzekerheden? Wilden we niet gewoon steeds te veel te snel? Wij hebben zelf ook veel fouten gemaakt, lokaal bestuur soms verslechterd, en daar nooit voldoende van willen leren. Dertig jaar ervaring met een uiterst goed geoutilleerde en goed beloonde bureaucratie als ons ministerie van Buitenlandse Zaken (DGIS) hebben mij geleerd dat dan nog steeds efficiency en effectiviteit een probleem kunnen zijn. Om maar te zwijgen van de multilaterale hulp-bureaucratieën als het United Nations Development Program en de Europese Unie...

In de boterzachte ontwikkelingssector - *a fool's paradise* noemde ik het ooit⁹ - kon iedereen altijd ongestraft roepen wat hij wilde. Dan weer moest er dit gebeuren, dan weer dat, en nooit werd er gerelativeerd of naar de feiten gekeken. Steeds weer moesten de neuzen van alle padvinders - tegenwoordig vooral ook welpjes - een andere kant op worden gericht, en merkwaardigerwijze lukte dat meestal nog ook. Dan weer was kleinschalige industrie 'de' oplossing, dan weer landbouw, of aangepaste technologie; of er was meer aandacht nodig voor cultuur, democratie, inkomensbevorderende activiteiten of juist niet. Mocht je jarenlang niets kwaads zeggen van onze geïntegreerde plattelandsprojecten, multi-sectoraal dus, ineens waren die achterhaald en moest alles weer sectoraal worden aangepakt. Terwijl die integratie nu juist was voortgekomen uit de falende sector-programma's van de jaren zestig.¹⁰

In feite veranderde er natuurlijk nooit zoveel, en bleek de praktijk weerbarstiger dan de grillige retoriek, maar toch... elk echt debat werd in de kiem gesmoord, want net als je met een bepaalde aanpak ervaring begon op te doen, werd je alweer een andere kant opgestuurd. En dat altijd met zo verdacht veel zekerheid: DIT is het nu echt, hoor. Alsof zoiets niet al honderd keer was beweerd, en alsof die overdreven zekerheid nu juist niet onze fundamentele onzekerheid moest maskeren over een echte oplossing. Voor een deel kwam dit natuurlijk doordat *politici* in de rijke landen uiteindelijk altijd de ontwikkelingsagenda bepaalden. Zij kozen steeds welke spraakmakers gelijk kregen. En dat gelijk was altijd veel meer afgeleid van de eigen achterban dan van de deskundigen, of van de armen in de Derde

Wereld. Omvang telde, *hulpvolume*, want daar kon je mee scoren in eigen land, schuldgevoel afkopen. Maar die nadruk op volume legde dus wel aan ambtenaren een enorme bestedingsdruk op, want geld krijgen en het vervolgens niet uitgeven, dat kon niet. Mede daardoor hielden we zoveel jaren de ogen dicht voor verkwisting van middelen via slecht besturende overheden. Hoe moest je anders zoveel geld snel wegzetten?

Behalve om volume ging het om *politieke correctheid*. Door op tijd een scheutje vrouwen, milieu, cultuur, sociale sectoren, democratie, mensenrechten, bestuur en bedrijfsleven in je beleid te stoppen, hield je alle spraakmakende lobby's tevreden. Die wilden altijd de eigen prioriteiten, toevallig net aan de orde in het eigen land, onmiddellijk in het zo kneedbare ontwikkelingsbeleid vertaald zien, met volstreekte maling aan wat men daar zelf bijvoorbeeld in Afrika van vond. Dat bewustzijn iets met tijd en plaats van doen had, ging er bij de spraakmakers niet in. Het door politieke correctheid verstoorte ontwikkelingsdebat is mede hierdoor altijd veel te emotioneel geweest, en veel te weinig gebaseerd op nuchtere analyses van hoe en waar(om) armoedebestrijding wel werkt. Hebben we niet jaren beweerd dat *trickle down* niet werkt, het zogenaamde doorsijpelen van de baten van economische groei naar de armere bevolkingsgroepen? Vonden we mede daardoor de Groene revolutie in Azië eigenlijk maar niks? Nu blijkt dat het wel werkt, en dat algemene groei veelal ook goed is voor de armen.¹¹ Gemiddeld tilt elke extra procent groei 2% van de armsten uit boven de dollar per dag grens, en zonder groei is er zeker geen armoededaling. Inkomensverdeling blijkt veel minder gemakkelijk te verslechteren dan we in onze opwindung dachten. Afrika mocht willen dat het een Groene revolutie kon krijgen.

Vrouwvriendelijke bestemming

Net toen we begin jaren tachtig de socialistische stokpaardjes schoorvoetend begonnen te begraven, om eindelijk eens gewoon over het ontwikkelingsvraagstuk te gaan praten, traden de feministen toe tot de ontwikkelingssector. Dat hebben we geweten. Elke cent die nog werd uitgegeven moest voortaan een vrouwvriendelijke bestemming krijgen; of het nu om een weg ging, krediet, een zak kunstmest of het uitbaggeren van havens. Het woord 'arme' moest voortaan door 'vrouw' worden ingeruild - en 'rijke' door 'man'. Niemand die het lef had dit eens te relativieren.

Natuurlijk is er een niet te verwaarlozen verschil tussen mannen en vrouwen, ook in arme landen, en natuurlijk zou het mooi zijn als we iets konden bijdragen aan een verbeterde relatie. Maar hadden we inmiddels ook niet geleerd dat al te veel maakbaarheid uit den boze was, zeker van buitenaf? Betekende respect voor cultuur ook niet dat je wel eens vanuit onze - moderne westerse - optiek minder fraaie zaken moest tolereren, en dat je nooit een specifiek deelbelang tot iets algemeen moest verheffen? Waren er niet zoveel vergelijkbare wantoestanden in arme landen die nauwelijks onze aandacht kregen? Zou een onse minder emancipatie - en milieu - misschien iets meer aandacht voor de landbouw en arbeidsintensieve rurale publieke werken in Afrika hebben kunnen opleveren, waardoor de armoede, ook van vrouwen, daar wel degelijk zou zijn bestreden? Was het lot van veel Aziatische vrouwen immers niet drastisch verbeterd dankzij veel goed verdeelde economische groei, zonder dat daar ooit een apart vrouwenbeleid is gevoerd? Gelukkig hebben alle feministen inmiddels ook binnen de hulpsector goede posities verworven en wordt het gender-geweld nu enigszins ingebed in bredere sociale analyses, waarbij eindelijk de veranderende rol van familieverbanden meer aandacht krijgt. Al die emotionaliteit en voortdurend wisselende dwang bleek ook behoorlijk misplaatst, omdat arme overheden toch deden wat ze wilden. Wilt u dat milieu- of vrouwenproject financieren? Mooi, dan kunnen wij zelf die weg daer die u niet ziet zitten van eigen geld bouwen, of nieuwe wapens kopen. De zogenaamde *fungibiliteit*, die we natuurlijk allang vermoedden, bleek flink huis te houden, zo toonde het Dollar-rapport ook aan.¹²

De laatste opwindings-rage betreft de globalisering van de wereldeconomie. Toegegeven, de sterkere marktpartijen - multinationals - profiteren daar natuurlijk altijd het meeste van, en de Wereldbank en het IMF zijn wel opvallend pro westers bedrijfsleven en onderschatten de risico's van een te vrij internationaal kapitaalverkeer, zoals de Aziatische crisis aantoonde. Ook ik houd niet zo van een door commerciële krachten gedomineerde wereld die er overall steeds identieker uit gaat zien, met nu zelfs al McDonald's in China en Coca-Cola in de verste uithoeken van Afrika, waar nog geen behoorlijk drinkwater verkrijgbaar is. Het is echter onjuist om te beweren dat arme mensen dat niet zouden willen, en onzin dat die daar de dupe van zouden worden. De - positieve - relatie open economie, handel, groei en dus armoedebestrijding, is inmiddels overduidelijk aangetoond.¹³ Al die door emoties versnipperde aandacht voor steeds nieuwe zaken heeft onze hulp afgedreven van de kern: het bevorderen van handel en investeringen in arme landen.

Afrika moet intensiever deelnemen aan de internationale handel, kansen grijpen. Daartoe zijn buitenlandse investeringen nodig, voortvloeiende uit politieke stabiliteit en, mede door hulp betaalde, sociale en infrastructurele overheidsinvesteringen. Europa en de Verenigde Staten moeten hun markt meer openstellen voor producten uit arme landen, zoals recent gebeurde via het ?alles behalve wapens? initiatief van de Europese Unie, waarbij invoerrechten op producten uit de armste landen werden afgeschaft. Marktverstoringen in rijke landen kosten de arme landen ten minste twintig miljard dollar, 40% van de officiële hulp (in 1998)¹⁴, en veel meer als we daar andere zaken bij meetellen, zoals dumping.

Geluks-index

Wij mogen onze, overigens best begrijpelijke¹⁵, emoties niet te gemakkelijk rechtvaardigen met een beroep op de ?mensonterende? toestanden in arme landen en het grote ongeluk van al die armen.

Jarenlange omgang met arme en minder arme Afrikanen heeft mij geleerd dat dat laatste nogal meevalt.

Wat meer begrip voor lokale culturen zou ons sieren. Geld maakt minder gelukkig dan veelal wordt gesuggereerd, al is er wel een grof verband.¹⁶ Onder normale omstandigheden - dat wil zeggen geen hongersnood of oorlog - is de doorsnee Afrikaan met zijn piepkleine inkomen zeker niet ongelukkiger dan wij rijke westerlingen. Ik heb het dan niet over dat kwart chronische armen in Afrika, dat zich ook aan mijn waarneming onttrekt, verborgen in verafgelegen dorpen op het platteland of in sloppenwijken. Het relatieve welzijn van veel Afrikanen zou echter wel een van de redenen kunnen zijn dat zijzelf vaak niet zo staan te trappelen bij het doorvoeren van noodzakelijke economische veranderingen.¹⁷ *No hurry in Africa*. Zelfs in het straatarme Bangladesh, waar ik altijd veel ongeluk vermoedde, lijkt het mee te vallen. Op de geluks-index van het doorlopende 'wereld-waarden' onderzoek van de universiteit van Michigan bevindt het zich op de 22e plaats, dichtbij het veel - meer dan tien keer - rijkere Duitsland, Spanje en Japan, en ver voor Oost-Europese landen.¹⁸ Nu mag je de uitkomst van dit soort onderzoeken best relativeren, maar zonder enige empirie het omgekeerde beweren, gaat me te ver. Natuurlijk mag dit alles geen excuus zijn om dan maar niets meer aan armoedebestrijding overzee te doen. Maar zou het misschien iets minder hijgerig en opgewonden kunnen?

Zo zouden we de laatste fase van de ontwikkelingshulp vrij nuchter in mogen gaan. Maar of dat zal lukken? Afgezien van steriel gezeur over de definitie van armoede - sociaal versus economisch - en overbodige opwinding over de toenemende inkomens kloof tussen rijke en arme landen, voorzie ik nog veel getwist over wat 'goed bestuur' precies is, met veel oppervlakkige meningen.¹⁹ Ons parlement gaf een perfecte demonstratie daarvan in juni 1999, bij de bespreking van de nieuwe concentratielanden van minister Herfkens. Toegegeven, daar veranderde eigenlijk weinig, en het geschrapte Kenia was natuurlijk nauwelijks slechter dan Zimbabwe, Zambia of Burkina Faso - maar dat haalt zelden onze kranten. En Zimbabwe alleen maar schrappen omdat Mugabe zo'n rare man is, gaat ook voorbij aan een nuchtere langetermijnanalyse van economisch beleid. Wij blijven altijd te veel in intenties steken, en vergeten bijvoorbeeld dat de zichzelf verrijkende 'boef' Soeharto in Indonesië een veel beter economisch beleid, inclusief armoedebestrijding, voerde dan de 'sympathieke' Nyerere in Tanzania.

Overal in Azië zag je de opkomst van efficiënte technocraten, nog totaal afwezig in Afrika, en die bepalen vooral de uitvoering van goed economisch beleid. Wat dat betreft bevinden ook al onze keuze-landen zich nog in een grijze zone: wel behoorlijk macro-economisch beleid, met weinig inflatie en overheidstekorten, maar uiterst inefficiënte overheidsdiensten.²⁰ Effectieve dienstverlening is in de eerste plaats een kwestie van *politieke wil*, zoals onder meer Vietnam liet zien, waar de armoede al sterk daalde voordat een cent hulp ontvangen werd. Geld is dus secundair, hoezeer belanghebbende politici, bureaucraten en andere hobbyisten dat ook ontkennen. Relatief geeft Afrika niet eens zo weinig aan sociale diensten uit, maar de kwaliteit is belabberd.

Willen de armste economieën nu eens gestaag met 5% per jaar groeien, wat minimaal nodig is voor substantiële armoedevermindering, dan moet daar jaarlijks ongeveer veertig miljard dollar worden geïnvesteerd.²¹ De helft hoesten ze zelf al op, de andere helft moet uit het buitenland komen. De huidige hulp, hoewel dalende, zou daarvan de helft voor haar rekening nemen, twintig van de totale vijftig miljard dollar hulp. Hoewel de particuliere investeringen in de armste landen nog erg laag zijn, nemen buitenlandse investeringen ook daar toe - vijf miljard dollar - en rukt Zuid-Afrika overal in het continent op. De rest kan komen uit hogere exporten, meer schuldenaflossing - maar niet in plaats van goed beleid alstublieft - en niet te vergeten arbeidsmigratie. Financieel geen enkel probleem dus, slechts een kwestie van goed beleid, om te beginnen stoppen met vechten. Potentieel zeer rijke landen als Congo en Angola hebben dan helemaal geen hulp nodig. De rest bouwen we op termijn af, in tien tot twintig jaar, via heel duidelijke contracten.

Zo zijn we dus na vijftig jaar en het uitgeven van ruim een biljoen - twaalf nullen - dollar aan hulp, vergelijkbaar met de dagomzet op de internationale geldmarkt, bijna terug bij af: door hulp gefinancierde infrastructurele overheidsinvesteringen om het bedrijfsleven op gang te helpen. Waren daar nu al die emoties voor nodig? Alleen financieren we tegenwoordig ook nog direct de levenskwaliteit en de arbeidsproductiviteit bevorderende uitgaven voor beter onderwijs en gezondheidszorg. Deze kunnen, indien effectief gebruikt, armoede sneller doen dalen dan alleen via economische groei. Wat we echter nog steeds niet doen is voldoende ziektebestrijding - aids, malaria - en landbouwkundig onderzoek financieren, om eindelijk de belachelijk lage opbrengsten van gewassen in Afrika eens naar Aziatisch niveau te tillen.

Noten

1 Sen B., *Bangladesh Poverty Analysis: Trends, Policies and Institutions*. Asian Development Bank, 2000.

2 Cijfers vindt men in het jaarlijkse *World Development Report* van de Wereldbank.

3 *African Poverty at the Millennium: Causes, Complexities and Challenges*. Wereldbank 2001.

4 *The Least Developed Countries 2000 Report*. Unctad 2001.

5 Cassen R. et al., *Does Aid Work?* Oxford: Oxford University Press 1986.

6 *Assessing Aid, What Works, What Doesn't and Why*. Wereldbank 1998; *Aid and Reform in Africa*. Wereldbank 2001.

7 Unctad's *The Least Developed Countries 2000 Report*, vraagt hier aandacht voor.

8 Pohl G. en D. Mihaljek, 'Project Evaluation and Uncertainty in Practice: A Statistical Analysis of Rate-of-Return Divergences of 1,015 World Bank Projects', *World Bank Economic Review*, Vol. 46, No. 2.

9 Bol D., 'Foreign Aid: A Fool's Paradise?', *Business Times* 22/1, 29/1 en 5/2/1999, Dar es Salaam.

- 10 Recent bevestigde een evaluatie dat op een enkele sector gerichte hulp niet werkt: *Bangladesh - A Proposed Rural Development Strategy*. Wereldbank 1999.
- 11 *World Development Report 2000/01 Attacking Poverty* zet de empirie nog eens op een rijtje. Alleen als de aanvankelijke verdeling superslecht is, zoals ooit in Latijns-Amerika, moet je je daar apart op richten. Dan nog blijft de vraag of (zo vaak) falende overheden daartoe in staat zijn.
- 12 Veel (positieve) project-evaluaties kwamen zo ook nogal in de lucht te hangen, omdat deze niet beoordeelden wat echt - per saldo - dankzij de hulp kon worden gefinancierd.
- 13 Complicaties vormen tussen handel en groei bemiddelende factoren als onderwijs en instituties; zie o.a. Rodrik D., *The New Global Economy and Developing Countries: Making Openness Work*. ODC Washington 1999.
- 14 Volgens in Wereldbank 2000/01 (p. 180) geciteerd onderzoek.
- 15 Want er is natuurlijk veel onrechtvaardigheid in de wereld, met steeds naast winnaars ook verliezers van economische veranderingen. Alleen kunnen wij daar met onze hulp zo weinig aan doen.
- 16 Zie bijvoorbeeld het genuanceerde betoog in Easterlin R.A., *Growth Triumphant, the Twenty-first Century in Historical Perspective*. Michigan 1996.
- 17 Het boek *Et si l'Afrique refusait le developpement?* van A. Kabou (Parijs 1991), lokte hierover een aardig debatje uit in Frans-Afrika.
- 18 Worcester R.M., *The Good Life*. DEMOS Publication 1998.
- 19 De WRR twist mee, in haar recente nota 'Ontwikkelingsbeleid en goed bestuur?', en bepleit ten onrechte juist meer aandacht voor goed bestuur en minder voor armoedebestrijding.
- 20 Voor een typisch 'grijze' beschouwing, zie o.a. Bol D., N. Luvanga en J. Shitundu, *Economic Management in Tanzania*. UDSM, Dar es Salaam 1999.
- 21 Het gezamenlijke BNP van de armste landen is ongeveer 175 miljard dollar; 5% groei is 8,8 miljard dollar; bij een gemiddelde kapitaal-coëfficiënt van 5 vraagt dat $5 \times 8,8$ is 44 miljard dollar aan investeringen, wel met de groei mee stijgend. Eigen investeringen zijn ongeveer 20% van het BNP, daar moet dan nog eens 15-20% bijkomen. Zie bijv. *Economic Report on Africa*. Economic Commission on Africa, Addis Ababa, 1999.

Dick Bol is verbonden aan het Consultants for Development Programs (CDP) en was de afgelopen tien jaar werkzaam bij het Economic Research Bureau van de universiteit van Dar es Salaam.